

(Lev Vygotsky's) Psychology of Literature: Beyond Critical Impressionism and Quantitative Empiricism

Zuzanna Sala

ORCID: 0000-0002-9083-6148

The scope of the discipline

Psychology of literature is the uglier sister of sociology of literature, associated with critical impressionism, biographism, and a naïve understanding of literary communication. Evoking this term is linked to a history of debates on whether its existence is justified. The scope of this discipline includes a range of research methods and scholarly approaches; once this much is understood, the question “which one to choose: sociology of literature or psychology of literature” begins to sound more like Boy’s satirical alternative of “should one wash the teeth or the hands?”¹

¹ Tadeusz Boy-Żeleński, „Czy myć zęby czy ręce?” [“Should one wash the teeth or the hands?”], *Wiadomości Literackie* 41 (13 X) = 621 (1935): 3.

As demonstrated by John Fizer in his *Psychoaesthetics*², psychology became an independent discipline ca. mid-19th c. and until the end of that century it tried somehow to compensate for its insecurities as a new branch of science, assuring everyone that, in fact, it is the foundation of all humanities. Literary studies – depending on the cultural-geographic context – would either absorb these inspirations or resist them in a variety of ways. It was this strive for panpsychologism that was supposed to evoke a critical reaction, especially powerful from the quarters of phenomenology. To demonstrate this, Roman Ingarden acknowledged the justified methods and perspectives on a literary studies-based consideration of the psychology of a work, but criticized the tendency to dissipate non-psychological phenomena within psychological categories and treat the literary work as a psychological document.³

In order to determine the possible range of approaches to literary texts, enabled by a psychological perspective (in a broad sense of the term), one might recall the summary of different routes of psychoanalytical criticism, summarized by Kuba Mikurda in his *Nie-całość* [*Non-completeness*]:

The first one, whose weak points are discernible soon enough [...] was proposed by Freud himself [...] it sees the text a springboard for psychoanalysing the author. The second one comprises a psychoanalytical interpretation of the protagonist's actions and motivations [...] The third one focuses on the recipient and mechanisms thanks to which the text engages and influences its recipient (an example can be the recipient's identification with the protagonist [...]). Finally, the fourth one is the psychoanalysis of the text itself, which conceives of the text as an analysed person, searching for symptoms of the subconscious in overt textual content and formal means.⁴

Once this typology has been outlined, the author tries to resolve the dispute between Slavoj Žižek and Alenka Zupančič on whether the Lacanian interpretation of the tragedy applies the second of the strategies (a psychoanalytical interpretation of the protagonist's actions and motivations), or the fourth one (the analysis of the text itself). Viewed more broadly, however, possible interpretative perspectives offered by psychoanalysis may actually suggest that more important than identifying specific interpretative actions is establishing what it is that the psychoanalysis of a text is supposed to be. Also, if this practice is to be understood as the most nuanced approach to a literary work that psychoanalysis has to offer, is there not a problem with its founding anthropomorphising formula, which assumes that a text should be treated as a human being (even more so, as a patient)?

² John Fizer, *Psychologizm i psychoestetyka: historyczno-krytyczna analiza związków* [*Psychologism and psychoaesthetics: a historical-critical analysis of relationships*] ed. by Alicja Kuczyńska, transl. by Janusz Stawiński (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991), 26.

³ See, e.g., Roman Witold Ingarden, „O psychologii i psychologizmie w naukach o literaturze” [„On psychology and psychologism in literary studies”], in his: *Studia z estetyki* [*Studies on aesthetics*], vol. 3 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970), 45–55.

⁴ Kuba Mikurda, *Nie-całość: Žižek, Dolar, Zupančič* [*Non-completeness: Žižek, Dolar, Zupančič*] (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015), 85–86. I am quoting Mikurda here due to the concise and precise nature of his list. One should remember, however, that similar interpretative possibilities of psychoanalysis were pointed to in the majority of textbooks or overviews of the topic, e.g., Michał Paweł Markowski, „Psychoanaliza” [“Psychoanalysis”], in: *Teorie literatury XX wieku: podręcznik* [*Literary theories of the 20th c. A textbook*], ed. by Anna Burzyńska, Michał Paweł Markowski (Warszawa: Wydawnictwo Znak, 2009), 47–78. Also, Lena Magnone, „Psychoanaliza w badaniach literackich: na marginesach książki «Parabazy wpływu» Jana Potkańskiego” [„Psychoanalysis in literary studies: on the margins of Jan Potkański's «Parabases of influence»], *Przegląd Humanistyczny* 2 (2010): 51–60.

Before we address this problem, let us take a closer look at three remaining interpretative pathways, listed by Mikurda. What the author of *Nie-całość* singles out as a Freudian idea of psychoanalysing an author through their work has its roots in the “psychographic school”, present in literary studies since the mid-19th c. It considered the text as a source of knowledge about its creator’s psyche, interpreted as the entirety of “spiritual interior”, which comprises not only personal traits or emotions, but also philosophy and worldview. It was this reading a work as a “psychological document” that Ingarden took exception to. The least controversial psychographic interpretations seem to be those which, following Edward Porębowicz’s conception, draw psychological conclusions solely on the basis of the formal structure of the work (i.e., they take the form to be a “normal way of operating, imagining and feeling”⁵). It seems that the most recent attempt at pursuing this interpretative path in Polish literary studies has been articles inspired by Charles Mauron’s psychocriticism⁶, such as Inga Iwasiów’s *Przeniesienia*⁷ [*Transpositions*] or Katarzyna Mulet’s *Analiza psychokrytyczna poezji Stanisława Barańczaka*⁸ [*A psychocritical analysis of Stanisław Barańczak’s poetry*].

What Mikurda called the second form of a psychoanalytical interpretation, i.e., the interpretation of a character’s actions and motivations, even though justified in the context of psychological novels or other works centered on nuanced images of protagonists, remains ambiguous. In the psychoanalytical format it often manifests itself in presenting literary characters as “personifications of terms taken from a psychoanalytical dictionary”,⁹ and in other approaches it either seems to violate the boundary between a literary character and a living person or it limits the psychological potential of a work to empathetic compassion towards the protagonists, following the Lippsonian theory of empathy¹⁰.

In Polish literary studies of the 19th and 20th centuries there was a constant back and forth between psychologism and ergocentrism. As demonstrated by Tomasz Bilczewski in a chapter from *Wiek teorii* [*A century of theories*], the first decades of the previous century were mostly text-centric; especially in literary studies of the post-war period the favoured approach was to free creation and interpretation from a moral or utilitarian framework¹¹. The development of native structuralism put an end to challenging any form of direct relationship between

⁵ See Ryszard Pawlukiewicz, *Psychologiczne ujęcie problematyki badawczej w polskiej nauce o literaturze do roku 1939* [*Psychological perspectives on analytical approaches to Polish literary studies since 1939*] (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1987), 85.

⁶ See Charles Mauron, „Wstęp do psychokrytyki” [„Introduction to psychocriticism”], in: *Współczesna teoria badań literackich za granicą: antologia* vol. 2 [*Contemporary theory of literary studies abroad: anthology, vol. 2*], ed. by Henryk Markiewicz, transl. by Wanda Błońska (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976), 366–394.

⁷ See Inga Iwasiów, „Przeniesienia” [„Transpositions”], in: *Psychologia literatury: zaproszenie do interpretacji* [*Psychology of literature: an invitation to interpretation*], ed. by Joanna Karpowicz (Warszawa: Eneteia, 1999), 15–25.

⁸ See Katarzyna Mulet, „Analiza psychokrytyczna poezji Stanisława Barańczaka” [„Psychocritical analysis of Stanisław Barańczak’s poetry”], *Przestrzeń Teorii* 16 (2011): 157–177, <https://doi.org/10.14746/pt.2011.16.9>.

⁹ Mikurda, 85.

¹⁰ See, e.g., Jarosław Płuciennik, *Literackie identyfikacje i oddźwięki: poetyka a empatia* [*Literary identifications and resonances: poetics and empathy*] (Kraków: Universitas, 2004).

¹¹ Tomasz Bilczewski, „Subiekt – obiekt – abiekt: «pajęczno wiotka tkanina»”, [„Subject - object - abject: „a spiderly tender fabric”], in: *Wiek teorii: sto lat nowoczesnego literaturoznawstwa polskiego* [*A century of theories: a hundred years of modern Polish literary studies*], ed. by Danuta Ulicka (Warszawa: IBL, 2020), 175.

the work and its creator, as this theoretical approach was ideologically consonant with the implicit anti-psychologism of Marxism in literary studies¹².

Art as a social technique of feeling

When juxtaposed with this necessarily cursory historical-methodological overview, Lev Vygotsky's concept of the psychology of art (more specifically, of literature) appears to be a highly interesting proposition. In his 1925 book¹³, published posthumously in 1965 and translated into Polish in 1980, Vygotsky introduces an original idea of considering the psychological potential of a work by means of its formal analysis. He applies the then-available psychological knowledge to conceptualise the text of culture as a stimulus, whose structure can be studied in order to predict the structure of the recipient's reaction to it. As argued by Vygotsky, following Georgi Plekhanov, while the sociology of art is interested in the analysis of artistic trends on the level of classes and societies, the psychology of art analyses aesthetic mechanisms and their purposefulness¹⁴. One can thus avoid naïvely diagnosing the author, treating literary protagonists as if they were actual living people¹⁵ or empirically testing readers' reactions (a trend propagated later as bibliopsychology¹⁶).

In order to understand the exceptionality of this proposal, it is worth introducing its author. Vygotsky was an experimental psychologist, the founder and leader of the famous Moscow "Troika" (with Alexiei Leontiev and Alexander Luria). It was that group that established cultural-historical psychology, which remains the biggest inspiration for a class-oriented critical psychology (or even, as some would have it, for "Marxist psychology"¹⁷). Even though Vygotsky is the best known due to his influence on the development of "pedology" (the science of the upbringing), and *The psychology of art* as an early work was, in a sense, secondary to his

¹²By implied anti-psychologism of Marxism I mean the tradition of reducing the problem of awareness to ideological categories, which often leads to juxtaposing psychology, focused on an individual, with sociology (and ideological criticism), oriented towards social mechanisms. This is a source of violent reaction of some Marxist critics of the interwar period towards both psychologism and psychoanalysis (see, e.g., Ignacy Fik's „Literatura choromaniaków” [“The literature of hypochondriacs”], in: „Chamuły”, „gnidy”, „przemilczacze”. *Antologia dwudziestowiecznego pamfletu polskiego* [„Boors”, „scum”, „silent ones”. *The anthology of a 20th-century Polish pamphlet*], ed. by Dorota Kozicka [Kraków: Universitas, 2011], 392–400). I realise the extent of complications brought about by the awareness of marrying Marxist criticism with hermeneutics, Lacan's psychoanalysis or other critical theories. My main point of interest remains, however, the practice of interpreting the basic Marxist understanding of the role of an individual psyche.

¹³Lev Semyonovich Vygotski, *Psychologia sztuki* [*The psychology of art*], ed. by Stanisław Balbus, transl. by Maria Zagórska (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980).

¹⁴Vygotski, 51.

¹⁵The roots of this interpretative method can be found in Freud's lecture methods, see Zofia Mitosek, „Nieświadomość i język (psychoanaliza)” [“Unconsciousness and language (psychoanalysis)”, in *Teorie badań literackich* [*Theories of literary studies*] (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012), 191. “While reading *Gradiva*, Hoffman's short stories (in his study on the fantastic), Shakespeare's dramas (e.g. *The Merchant of Venice*, *King Lear* or *Hamlet*), Freud studies the psychology of protagonists. He treats them as if they were living people”.

¹⁶The concept of „bibliopsychology” was coined by Nicolai Rubakin. More on it can be found in, e.g., Boris Vladimirovic Birjukov and Jefim S. Geller, „Wykorzystanie cybernetyki w badaniach nad kulturą artystyczną” [“The application of cybernetics in studies on artistic culture”] in: *Cybernetyka w naukach humanistycznych* [*Cybernetics in humanities*], transl. by Jan Sarna (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1983), 323–418.

¹⁷This term is consistently used, e.g., by Silvana Calvo Tuleski. See her *Vygotsky and Leontiev: the Construction of a Marxist Psychology* (New York: Nova Publishers, 2015).

most important studies, is perhaps more familiar to psychologists than to literary scholars¹⁸, it still remains an insightful interpretative work, founded on formalist diagnoses.

In his project of the psychology of literature Vygotsky is searching for a space which allows one to move away from subjectivism and introspection, while simultaneously accepting consciousness as a correlate of a socially grounded individual. The concept of subjectivity, which is basic to this approach, was fully reflected in Vygotsky's and Leontiev's later works. The core assumption of a cultural-historical psychology is that every human activity is culturally pre-structured¹⁹. Far from constituting a case of sociological reductivism, this position is inspired by Marx's sixth Thesis on Feuerbach: "the human essence is no abstraction inherent in each single individual. In its reality it is the ensemble of the social relations²⁰". The subject then is not juxtaposed with society (or with power structures) but complementary to it: what is social, is not the external element of subjectivity but its integral part. Vygotsky's "new psychology" project was inherently critical of what he referred to, following the Marxist tradition, as idealist psychology. His was a psychology that would not only transcend the Cartesian opposition of psyche and body, but also the bourgeoisie boundary between the individual and society²¹.

All these proposals and observations related to human psychology have an influence on Vygotsky's thoughts on literature and art. First and foremost, they drive him towards what Stanisław Balbus calls "sociological poetics" or "the formal-sociological method", which tries to combine formalism with social-historical context".²² Its consequence is a close reading of literary texts, supported by cross-disciplinary knowledge of research and disputes current in psychology and literary studies. Obviously, a number of them have become obsolete or were reformulated over the century since the publication of Vygotsky's work. The method itself and its adjacent intuitions, however, seem equally important for modern thinking about the psychological potential of a work.

Reactologies and strategies

The principal, reactological assumption of *The psychology of art* is that a work of art should be read as a consciously organized "system of stimuli, whose objective, subjectively tangible structure

¹⁸A number of scholars, interested in critical psychology, referred to this book during an international online conference „Cultural-Historical Activity Theory and German Critical Psychology – Revitalizing a dialogue” in September 2021. Vygotsky's works, including the interdisciplinary, literary rather than psychologically oriented *Psychology of art* were of particular importance for scholars from North America, Scandinavia, and Germany.

¹⁹Thomas Slunecko, Martin Wieser, „Cultural-Historical Psychology”, in: *Encyclopedia of Critical Psychology*, ed. by Thomas Teo (New York: Springer, 2014), 352.

²⁰Karl Marx, "Theses on Feuerbach", in: Karl Marx, Friedrich Engels, *Selected Works*, vol. 1, trans. by W. Lough (Moscow: Progress Publishers, 1969), 13–15..

²¹These proposals are particularly interesting in Vygotsky's articles and reviews. For example, when arguing against the position of the German Psychological Society (1933), which adopted the new ideological line of Nazi Germany, he recognized in fascist psychology a logical continuation of idealist thinking. See Lev Semyonovich Vygotski, „Fascism in Psychoneurology”, in: *The Vygotsky Reader*, ed. by Jaan Valsiner, René van der Veer (Oxford: Blackwell Publ., 1994), 327–337.

²²Stanisław Balbus, „Wygotski i jego teoria kultury: psychologia, język, sztuka” [“Vygotsky and his theory of culture: psychology, language, art”], in: Lev Semyonovich Vygotski, *Psychologia sztuki [Psychology of art]* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980), 11.

allows one to grasp and objectively (i.e. independently of subjective introspection) describe the structure of aesthetic reaction, which is an adequate reaction to the stimulus”.²³ It is worth pointing out that similar assumptions concerning the operating principles of a literary work accompany the “textual strategies” approach. One of the first Polish literary scholars to use this term was Kazimierz Bartoszyński, in his paper *Zagadnienia komunikacji literackiej w utworach narracyjnych* [*Issues of literary communication in narrative works*]. The strategy (as a method communication between the issuer and the recipient) was supposed to constitute the narrative and the issuer’s attitude to the setting. It was then a narrow understanding of the term, focused on establishing narrative principles imposed by the setting, but it was clearly focused on a communicative purpose²⁴.

Edward Balcerzan in his *Poezja polska 1939–1965: strategie liryczne* [*Polish poetry 1939-1965: lyrical strategies*] proposed a broader definition of the term. Following Tadeusz Kotarbiński, he recalled its military roots and defined strategy as a series of steps necessary for achieving a goal²⁵. Expanding on his understanding of communicative relations in the text, Balcerzan wrote: “Every lyrical strategy is an action directed towards the recipient. Each one of them has something to offer and hopes for a particular behaviour from the reader”²⁶. Interestingly enough, Balcerzan’s peculiar dualistic approach led him to come up with a dubious opposition of strategy and style. For this scholar style is an inherent ingredient of a poetic personality, an element of expression bound with the author’s internal imperative rather than with what the author wants to achieve through their creation. Strategies, in turn, are for Balcerzan tools of poetic programs, non-literary motivations creeping into texts, usually for historical reasons.

The problematic nature of this binary division is, however, mitigated in subsequent transformations of this concept, nowadays used in a different meaning than the one sanctioned by the structuralist paradigm. Tomasz Kunz, in his monograph *Strategie negatywne w poezji Tadeusza Różewicza. Od poetyki tekstu do poetyki lektury* [*Negative strategies in Tadeusz Różewicz’s poetry. From poetics of text to poetics of reading*] follows Umberto Eco²⁷ and his considerations of the model reader. In this understanding “textual strategy” is to be a “conscious and purposeful textual operation”²⁸, directed towards achieving a specific effect of readership. This procedure is often revealed through formal analysis, which implies a specific, model structure of relations, i.e., precisely what Vygotsky believes to be the manifestation of a literary work’s psychological potential. Even though in his recent book *Więcej niż słowa. Literatura jako forma istnienia* [*More than words*.

²³Balbus, 17.

²⁴Bartoszyński distinguishes among three strategies: **elipsis** – when the issuer and recipient share a knowledge of the world and it is possible to imply a possibly large number of cultural texts; **excess** – when the recipient’s knowledge of the ways in which the setting operates is much more limited, so that the issuer produces statements which are obvious from the point of view of the world; they perform a kind of exposition; **researcher** – when both the issuer and recipient share only limited knowledge of the world; the issuer then tries to “research” and categorise as much of that world as possible. See Kazimierz Bartoszyński, „Zagadnienia komunikacji literackiej w utworach narracyjnych” [„Issues of literary communication in narrative works”], in: *Problemy socjologii literatury* [*Issues of the sociology of literature*], ed. by Janusz Sławiński (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971), 127–148.

²⁵Edward Balcerzan, *Poezja polska w latach 1939–1965. Część 1: strategie liryczne* [*Polish poetry in 1939-1965. Part 1: lyrical strategies*] (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1982), 6.

²⁶Balcerzan, 248.

²⁷See Umberto Eco, „Czytelnik modelowy” [„The model reader”], transl. by Piotr Salwa, *Pamiętnik Literacki* LXXVIII, z. 2 (1987): 287–305.

²⁸Tomasz Kunz, *Strategie negatywne w poezji Tadeusza Różewicza: od poetyki tekstu do poetyki lektury* [*Negative strategies in Tadeusz Różewicz’s poetry. From poetics of text to poetics of reading*] (Kraków: Universitas, 2005), 10.

Literature as a form of existence] Kunz stresses the processual development of the elements of a literary text he is most interested in, and which he considers in a specific language-centred perspective of literary communication, he consistently maintains his “strategies”-based approach. In other words, in his later studies he is less interested in the structure of a readership reaction than in the creative process, but he retains the notion of “conscious and purposeful textual operations”.

Similar elements can be discerned among other scholars who investigate this term. Piotr Marecki, writing on subversive strategies in Polish prose of the 21st c²⁹, also focuses on aesthetic and formal tendencies of selected authors, in an attempt to demonstrate their receptive potential. Tomasz Cieślak utilizes the category of “poetic strategies” to demonstrate textual mechanisms characteristic of Maciej Robert’s diction³⁰. Although more examples could be provided, one should be careful when applying this term, as by “textual strategies” some scholars actually mean the themes raised by authors (this is what, e.g., Anna Kronenberg does, while categorizing “the strategies of reclaiming voice and body in the literary activity of Polish women living in Great Britain and Ireland”³¹).

One might think that, a similar category to Vygotsky’s “stimulus” or the above-mentioned “textual strategies”, is Dawid Kujawa’s “text as a plan”, which he applies in his description of Natalia Malek’s poetry. However, just as the Silesian critic has defined conceptual frames in the poetry of the author of *Karapaks* [*Carapace*] and the “mechanisms which spur the author to action”, Kujawa relieves her of the responsibility for the reactivity of her text. “Text as a plan” for Kujawa is not an authorial textual strategy, a pre-designed stimulus, but a space created by the author to allow the occurrence of what the critic calls “creating the seeds of new ways of speaking, new «manners of existence» [...] or new «lifestyles» [...], from which we can draw handfuls, looking for a way out of the modern production regime”³². The interpretative goal, then, or an attempt to answer the question “how were specific elements of the text construed in order to achieve some kind of a readership effect?” will be similar to Vygotsky’s *Psychology of art*. The basic difference will rest, however, on a radically different ontology of the literary text, or maybe on putting the interpretative emphasis on the receptive specification, rather than on the authorial message.

The poem as a stimulus in programs and discussions

The manner of thinking about the text, recognized in Vygotsky’s project of the psychology of literature, could become an ally of a number of critics, who participate in important literary-critical discussions, including disputes concerning incomprehensibility after 1989.

²⁹Piotr Marecki, „Strategie subwersywne w polskiej literaturze XXI wieku” [*Subversive strategies in Polish literature of the 21st century*], *Teksty Drugie* 6 (2012): 313–324.

³⁰Tomasz Cieślak, „Między obserwacją a wspomnieniem: strategie poetyckie Macieja Roberta” [„Between observation and memory: Maciej Robert’s poetic strategies”], *Czytanie Literatury. Łódzkie Studia Literaturoznawcze* 5 (2016): 233–242.

³¹Anna Kronenberg, „Migracje kobiet: strategie odzyskiwania głosu i ciała w twórczości literackiej Polek mieszkających w Wielkiej Brytanii i Irlandii” [„Women’s migrations: strategies of reclaiming voice and body in the literary activity of Polish women living in Great Britain and Ireland”], *Teksty Drugie* 3 (2016): 98–115.

³²Dawid Kujawa, *Pocałunki ludu. Poezja i krytyka po roku 2000* [*The kisses of the people. Poetry and criticism after 2000*] (Kraków: korporacja Ha!art, 2021), 218.

It is worth recalling Bohdan Zadura's well-known text *Daj mu tam, gdzie go nie ma* [*Give it to them where they are not*], in which he writes about poetic communication:

I really like it as a description of the relationship between poetry and its recipient. "Give it to them where they are not" could be the title of a poetic program [...] To treat poetry like a game is to avoid a lot of nasty dilemmas; to treat it like a game is to take its recipient seriously. To treat that recipient as a partner. It is, indeed, a peculiar game, where the victory of the reader is the victory of the poet³³.

The table tennis metaphor, proposed by the author of *Starzy znajomi* [*Old acquaintances*] is not only based (as emphasized in the ensuing discussions³⁴) on the implied effort of the recipient ("Give it to them where they are not – chase them around the corners, let them run, let them move"³⁵), but also on understanding the structure of readership reaction as intertwined with the structure of the text. Therefore, for Zadura, the ability to predict and plan this structure skillfully is key to artistic success. Formal games and authorial strategies only work when there is a chance they will be understood. This does not mean, however, that the goal has to be unambiguous, coherent, clearly visible or instrumental.

An interesting concept is the juxtaposition of Vygotsky's reasoning with texts of probably the best-known defender of comprehensible poetry, Czesław Miłosz. His two most important public addresses concerning this issue were his 1989 lecture *Z poezją polską przeciw światu* [*With Polish poetry against the world*] and the speech *Przeciw poezji niezrozumiałej* [*Against incomprehensible poetry*], delivered a year later. Both share a vision of a coherent space of national poetry, conceptualized as a "homestead". The Nobel-laureate's main problem is the gradual development of cultural individualism, which occurred in post-transformation Poland and was connected with the adoption of styles of consumption from the West. Miłosz is against "such subjectivisation of language that it is no longer a means of interpersonal communication".³⁶ He is searching for, both in Polish poetic tradition and in Far-Eastern poems, a method of demystifying the opposition between the subject and the object³⁷. The need for objectivization, searching for links between literature and reality, as well as opposition to extreme relativism and individualism are probably the most interesting elements of Miłosz's program, emphasized in the debates on incomprehensibility. To a degree, they are in line with Vygotsky's and Leontiev's way of thinking about subjectivity, alluded to in the first part of this paper. What seems problematic are Miłosz's further discursive turns, in which he identifies incomprehensible poetry with a poetry focused on the subjective and comprehensible

³³Bohdan Zadura, „Daj mu tam, gdzie go nie ma, czyli języki obce poezji” [„Give it to them where they are not, or foreign languages of poetry”], *Polska Poezja Współczesna. Przewodnik encyklopedyczny*, [*Polish Contemporary Poetry. An encyclopedic guide*] 8.02.2017, <http://przewodnikpoetycki.amu.edu.pl/daj-mu-tam-gdzie-go-nie-ma-czyli-jezyki-obce-poezji-i/>.

³⁴See, among others, Jacek Podsiadło, „Daj mi tam, gdzie mogę dobiec” [“Give it to me where I can run up to”], *Polska Poezja Współczesna. Przewodnik encyklopedyczny*, 8.02.2017, <https://przewodnikpoetycki.amu.edu.pl/daj-mi-tam-gdzie-moge-dobiec-i/>.

³⁵Zadura.

³⁶Czesław Miłosz, „Z poezją polską przeciw światu” [„With Polish poetry against the world”], in his: *Eseje* [*Essays*] (Warszawa: Świat Książki, 2000), 340.

³⁷Czesław Miłosz, „Przeciw poezji niezrozumiałej”, [„Against incomprehensible poetry”] in: *„Kartografowie dziwnych podróży” wypisy z polskiej krytyki literackiej XX wieku* [*Cartographers of strange journeys: excerpts from 20th-c. Polish literary criticism*], ed. by Marta Wyka (Kraków: Universitas, 2004), 575.

with that which describes the “likethisness” of objects. These categories do not need to overlap; the author of *Przeciw poezji niezrozumiałej* seems to gloss over what in subsequent stages of the debate on incomprehensibility will plant the seeds for conflict, i.e., entirely clear and unambiguously subjective confessional poetry. It is probably this glossing over which will later allow for a discursive utilisation of Miłosz’s voice. Dorota Kozicka summarises the problem in the following manner:

Interestingly enough, Podsiadło, both in his criticism of “the incomprehensibles” and in his support for a linear structure of the poem and “leading” the readers by giving them readable clues, repeats a whole gamut of critical ideas on the “hermetic” state of poetry, which were voiced in Miłosz’s speech *Przeciw poezji niezrozumiałej*. Those same arguments will be raised ten years later by Andrzej Franaszek – another opponent of hermetic poetry³⁸.

Insofar as Vygotsky could have supported Miłosz’s sociological identifications, aimed against a progressing individualization of culture, it would be hard to paint him as an enthusiast of the Nobel-laureate’s programmatic conclusions, i.e., as a defender of “communicativeness” or “comprehensibility”. In principle, this manner of understanding “the psychology of literature” also would not support Andrzej Franaszek’s future theses voiced in the continuation of the literary-critical debate on incomprehensibility. Even though on the face of it the critic from Cracow utilises terms from the affective-psychological dictionary (because he postulates emotive, moving or comforting poetry) he juxtaposes the reactive-emotional potential of the work with “writing about language for the sake of ‘inventiveness’, ironic parody, a game”³⁹. “The simple reader”, defended by Miłosz’s biographer, does not exist (or at least not in the form aiming at directness) in the psychology of art, proposed by Vygotsky. That is because every reader (“simple” or professional) receives literature (on the emotional level, inseparable from the intellectual one), precisely by means of those inventions and textual games, which Franaszek shuns.

Similarities between Vygotsky’s conclusions, which allow him to distinguish general categories governing the discipline of his interest, and modern interpretative and critical practices are plentiful. First of all, his conclusions to *The psychology of art* contain an intuition about the supreme function of contradiction, antinomy, disharmony. In his versological analyses of Pushkin’s poems the author of *Thought and speech* finds a space to express his general dislike for the category of meter and supports rhyme. The context for his reflections is the more general debates on the non-naïve treatment of the category of rhyme, from which he posits a thesis that breaks, inaccuracies and deviations from meter are responsible for triggering the most important emotional mechanisms⁴⁰. It is hard not to acknowledge the innovative character of these thesis, which will later materialize in insightful interpretations based on the category of pre-Platonic rhythm, like the analyses of Adam Dziadek, based on the theoretical

³⁸Dorota Kozicka, „Poezja w kłinczu (z)rozumienia” [„Poetry in the clinch of understanding”], *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka* 26 (2015): 62.

³⁹Andrzej Franaszek, „Poezja jak bluza z kapturem” [„Poetry like a hoodie”], accessed under a changed title „Dlaczego nikt nie lubi nowej poezji?” [„Why does nobody like new poetry?”], *Gazeta Wyborcza* supplement 68, 22.03.2014, http://wyborcza.pl/magazyn/1,136823,15666202,Dlaczego_nikt_nie_lubi_nowej_poezji_.html.

⁴⁰The most important inspiration for Vygotsky’s reflections here are versological works by Andrei Bely.

works of Stanisław Mleczko and Henry Meschonnic (and the project of somatic criticism⁴¹) or Marta Koronkiewicz's interpretations of Andrzej Sosnowski's⁴² poetry, inspired by similar considerations of rhyme.

Conclusions

I made Vygotsky's work the central element of this paper, even though neither the author nor the category of "psychology of art" are central to modern critical discourse. I acknowledge a measure of nonchalance implicit in this gesture but it has not been my intention to prove a "primacy" of this theory against the actions of all scholars and critics who have been referred to above. The aim of such distribution of emphases is to recall the observations of that Soviet psychologist-literary scholar from almost a century ago and encourage polemics with a few lingering myths. The first of these is the implicit anti-psychologism of traditional Marxism. Vygotsky is evoked here as a suitable link: his psychological works, where he fights with the myth of a rational, autonomous individual, were supported by his urge for experimentally developed scientific theories and prove that adopting Marxism as a research basis does not automatically lead to sociological reductionism in social sciences or the humanities. Vygotsky's story proves that a nuancing of research premises stands in opposition to the interests of totalitarian authorities. After publishing "On pedagogical perversions of the system of People's Commissariat for Education" in 1936, his works became illegal in the USSR. The other myth concerns the supposed opposition between psychology and sociology, both in the study of literature and beyond. A peculiar understanding of the subject allowed Vygotsky to practice psychology as complementary to rather than in juxtaposition to sociology. He did the same in his remarks on literature and art. Thus, it is possible to reclaim the concept of psychology of literature and discard harmful connotations with panpsychologism, biographism or the interpreters' pretense to becoming diagnosticians of literary characters or authors. This reclaiming also lets us have a non-naïve look at the psychological aspect of the literary work and accept it as something which literary criticism (and more broadly – studies on literature) has always been doing, even if shying away from using the term itself.

translated by Justyna Rogos-Hebda

⁴¹See Adam Dziadek, *Projekt krytyki somatycznej [Somatic criticism project]* (Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2014).

⁴²See Marta Koronkiewicz, *I jest moc odległego życia w tej elegii: uwagi o wierszach Andrzeja Sosnowskiego [There is a power of distant life in this elegy: remarks on Andrzej Sosnowski's poems]* (Wrocław: Fundacja na Rzecz Kultury i Edukacji im. Tymoteusza Karpowicza, 2019).

References

- Balbus, Stanisław. „Wygotski i jego teoria kultury: psychologia, język, sztuka”. In: Lew Siemionowicz Wygotski, *Psychologia sztuki*, 5–45. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980.
- Balcerzan, Edward. *Poezja polska w latach 1939–1965. Część 1: strategię liryczne*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1982.
- Bartoszyński, Kazimierz. „Zagadnienia komunikacji literackiej w utworach narracyjnych”. In: *Problemy socjologii literatury*, ed. by Janusz Sławiński, 127–148. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971.
- Bilczewski, Tomasz. „Subiekt – obiekt – abiekt: «pajęczko wiotka tkanina»”. In: *Wiek teorii: sto lat nowoczesnego literaturoznawstwa polskiego*, ed. by Danuta Ulicka, 161–230. Warszawa: IBL, 2020.
- Birjukov, Boris Vladimirovic, Jefim S. Geller. „Wykorzystanie cybernetyki w badaniach nad kulturą artystyczną”. In: *Cybernetyka w naukach humanistycznych*, transl. by Jan Sarna, 323–418. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1983.
- Boy-Żeleński, Tadeusz. „Czy myć zęby czy ręce?”. *Wiadomości Literackie* 41 (13 X) = 621 (1935): 3.
- Calvo Tuleski, Silvana. *Vygotsky and Leontiev the Construction of a Marxist Psychology*. New York: Nova Publishers, 2015.
- Cieślak, Tomasz. „Między obserwacją a wspomnieniem: strategię poetyckie Macieja Roberta”. *Czytanie Literatury. Łódzkie Studia Literaturoznawcze* 5 (2016): 233–242.
- Dziadek, Adam. *Projekt krytyki somatycznej*. Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2014.
- Eco, Umberto. „Czytelnik modelowy”. Transl. by Piotr Salwa. *Pamiętnik Literacki LXXVIII*, z. 2 (1987): 287–305.
- Fik, Ignacy. „Literatura choromaniaków”. In: „Chamuły”, „gnidy”, „przemilczacze”. *Antologia dwudziestowiecznego pamfletu polskiego*, ed. by Dorota Kozicka, 392–400. Kraków: Universitas, 2011.
- Fizer, John. *Psychologizm i psychoestetyka: historyczno-krytyczna analiza związków*. Ed. by Alicja Kuczyńska. Transl. by Janusz Stawiński. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- Franaszek, Andrzej. „Poezja jak bluza z kapturem”. Accessed as: „Dlaczego nikt nie lubi nowej poezji?”. *Gazeta Wyborcza* 68 supplement, 22.03.2014. http://wyborcza.pl/magazyn/1,136823,15666202,Dlaczego_nikt_nie_lubi_nowej_poezji_.html.
- Ingarden, Roman Witold. „O psychologii i psychologizmie w naukach o literaturze”. In: *Studia z estetyki*, vol. 3: 45–55. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- Iwasiów, Inga. „Przeniesienia”. In: *Psychologia literatury: zaproszenie do interpretacji*, ed. by Joanna Karpowicz, 15–25. Warszawa: Eneteia, 1999.
- Koronkiewicz, Marta. *I jest moc odległego życia w tej elegii: uwagi o wierszach Andrzeja Sosnowskiego*. Wrocław: Fundacja na Rzecz Kultury i Edukacji im. Tymoteusza Karpowicza, 2019.
- Kozicka, Dorota. „Poezja w klinczu (z) rozumienia”. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka* 26 (2015): 51–72.
- Kronenberg, Anna. „Migracje kobiet: strategię odzyskiwania głosu i ciała w twórczości literackiej Polek mieszkających w Wielkiej Brytanii i Irlandii”. *Teksty Drugie* 3 (2016): 98–115.
- Kujawa, Dawid. *Pocałunki ludu. Poezja i krytyka po roku 2000*. Kraków: Korporacja Ha!art, 2021.
- Kunz, Tomasz. *Strategie negatywne w poezji Tadeusza Różewicza: od poetyki tekstu do poetyki lektury*. Kraków: Universitas, 2005.
- Magnone, Lena. „Psychoanaliza w badaniach literackich: na marginesach książki «Parabazy wpływu» Jana Potkańskiego”. *Przegląd Humanistyczny* 2 (2010): 51–60.
- Marecki, Piotr. „Strategie subwersywne w polskiej literaturze XXI wieku”. *Teksty Drugie* 6 (2012): 313–324.

- Markowski, Michał Paweł. „Psychoanaliza”. In: *Teorie literatury XX wieku: podręcznik*, ed. by Anna Burzyńska, Michał Paweł Markowski, 47–78. Warszawa: Wydawnictwo Znak, 2009.
- Marx, Karl. “Theses on Feuerbach”. In: Karl Marx, Friedrich Engels, *Selected Works*, vol. 1, trans. by W. Lough, 13–15. Moscow: Progress Publishers, 1969.
- Mauron, Charles. „Wstęp do psychokrytyki”. In: *Współczesna teoria badań literackich za granicą: antologia* t. 2, ed. by Henryk Markiewicz, transl. by Wanda Błońska, 366–394. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976.
- Mikurda, Kuba. *Nie-całość: Žižek, Dolar, Zupančič*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015.
- Miłosz, Czesław. „Przeciw poezji niezrozumiałej”. In: *Kartografowie dziwnych podróży” wypisy z polskiej krytyki literackiej XX wieku*, ed. by Marta Wyka, 573–581. Kraków: Universitas, 2004.
- — —. „Z poezją polską przeciw światu”. In his: *Eseje*, 334–344. Warszawa: Świat Książki, 2000.
- Mitosek, Zofia. „Nieświadomość i język (psychoanaliza)”. In her: *Teorie badań literackich*, 182–205. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- Mulet, Katarzyna. „Analiza psychokrytyczna poezji Stanisława Barańczaka”. *Przestrzenie Teorii* 16 (2011): 157–177. <https://doi.org/10.14746/pt.2011.16.9>.
- Pawlukiewicz, Ryszard. *Psychologiczne ujęcie problematyki badawczej w polskiej nauce o literaturze do roku 1939*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1987.
- Płuciennik, Jarosław. *Literackie identyfikacje i oddźwięki: poetyka a empatia*. Kraków: Universitas, 2004.
- Podsiadło, Jacek. „Daj mi tam, gdzie mogę dobiec”. *Polska Poezja Współczesna. Przewodnik encyklopedyczny*, 8.02.2017. <https://przewodnikpoetycki.amu.edu.pl/daj-mi-tam-gdzie-moge-dobiec-i/>.
- Sluneco, Thomas, Martin Wieser. „Cultural-Historical Psychology”. In: *Encyclopedia of Critical Psychology*, ed. by Thomas Teo, 1 (A-D): 352–356. New York: Springer, 2014.
- Vygotski, Lev Semenovitch. „Fascism in Psychoneurology”. In: *The Vygotsky Reader*, ed. by Jaan Valsiner, René van der Veer, 327–337. Oxford: Blackwell Publ., 1994.
- Wygotski, Lew Siemionowicz. *Psychologia sztuki*. Ed. by Stanisław Balbus. Transl. by Maria Zagórska. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980.
- Zadura, Bohdan. „Daj mu tam, gdzie go nie ma, czyli języki obce poezji”. *Polska Poezja Współczesna. Przewodnik encyklopedyczny*, 8.02.2017. <http://przewodnikpoetycki.amu.edu.pl/daj-mu-tam-gdzie-go-nie-ma-czyli-jezyki-obce-poezji-i/>.

KEYWORDS

PSYCHOLOGY OF LITERATURE

literary criticism

ABSTRACT:

The author discusses the concept of Lev Vygotsky's psychology of literature against the background of various interpretations of the term. Through reconstructing a reactological understanding of the text as a stimulus, she juxtaposes different applications of the category of "strategy" in Polish literary studies and criticism. This makes it possible to reclaim the concept of the psychology of literature and discard the unfavourable connotations with pan-psychologism, biographism or interpreters' pretense for being diagnosticians of literary characters or authors.

i n c o m p r e h e n s i b i l i t y

VYGOTSKY

NOTE ON THE AUTHOR:

Zuzanna Sala (1994) – Ph.D. student at the literary studies program of Doctoral School of the Humanities at the Jagiellonian University; literary critic, deputy editor-in-chief of “KONTENT” quarterly, co-founder of KONTENT foundation. She has published, inter alia in “Wielogłos” and monographs “„Doświadczenia negatywne w poezji XXI wieku” [„Negative experiences in 21st c. poetry”] (Toruń 2017) and „Współczesne życie literackie” [“Contemporary literary life”] (Toruń 2018).

Psychologia literatury (Lwa Wygotskiego): poza krytyczny impresjonizm i ilościowy empiryzm

Zuzanna Sala

ORCID: 0000-0002-9083-6148

Zakres dziedziny

Psychologia literatury to ta brzydsza siostra socjologii literatury – kojarzona z krytycznym impresjonizmem, biografizmem, naiwnym rozumieniem komunikacji literackiej. Przywołanie tego terminu wiąże się jednocześnie z całą okazałą historią dyskusji nad zasadnością jego istnienia. W zakresie tak określonej dziedziny znajduje się jednak całe spektrum metod i postaw badawczych – zrozumienie tego sprawia, że w pytaniu o to, co wybrać: „socjologię literatury czy psychologię literatury?”, zaczyna pobrzmiwać satyryczna alternatywa skonstruowana przez Boya: „czy myć zęby czy ręce?”¹.

¹ Tadeusz Boy-Żeleński, „Czy myć zęby czy ręce?”, *Wiadomości Literackie* 41 (13 X) = 621 (1935): 3.

Jak wykazywał John Fizer w *Psychoestetyce*², psychologia stała się odrębną dziedziną w okolicach połowy XIX wieku i do końca stulecia próbowała niejako odkupić kompleksy młodej gałęzi wiedzy, przekonując, że jest podstawą wszelkich nauk humanistycznych. Literaturoznawstwo – w zależności od kontekstu kulturowo-geograficznego – wchłaniało te inspiracje lub im się opierało na różne sposoby. To właśnie dążenia do panpsychologizmu miały wywołać reakcję krytyczną, szczególnie silną ze strony fenomenologii. Przykładowo: Roman Ingarden punktował uzasadnione metody i perspektywy literaturoznawczego przyglądania się psychologii dzieła, krytykował zaś tendencję do rozpuszczania zjawisk pozapsychologicznych w kategoriach psychologicznych, a także traktowanie dzieła literackiego jako psychologicznego dokumentu³.

Aby określić domyślny zakres możliwości podejścia do tekstu literackiego, jakie stwarza szeroko rozumiana perspektywa psychologiczna, przywołać można choćby skrótowe podsumowanie ścieżek krytyki psychoanalitycznej, które wymienia w *Nie-całości* Kuba Mikurda:

Pierwszą, która dość szybko ujawniła swoje słabe punkty [...] zaproponował sam Freud [...] – tekst jest w niej punktem wyjścia do psychoanalizy samego autora. Druga polega na psychoanalitycznej wykładni działań i motywacji postaci [...]. Trzecia skupia się na odbiorcy i mechanizmach, dzięki którym tekst angażuje i wpływa na odbiorcę (jak choćby utożsamienie odbiorcy z postacią [...]). W końcu czwarta to psychoanaliza samego tekstu, która traktuje sam tekst jak analizowanego, w jawnych treściach i środkach formalnych doszukując się przejawów właściwego mu nieświadomego⁴.

Tuż po streszczeniu tej typologii autor książki próbuje rozstrzygnąć spór między Slavojem Žižkiem a Alenką Zupančič o to, czy Lacanowska interpretacja tragedii korzysta z drugiej strategii (psychoanalityczna wykładnia działań i motywacji postaci), czy może z czwartej (analiza samego tekstu). Jeśli jednak spojrzeć szerzej na możliwe perspektywy interpretacyjne oferowane przez psychoanalizę, okazać się może, że od pytania o to, z jakim typem działania interpretacyjnego mamy tutaj do czynienia, znacznie istotniejsze jest ustalenie, czym właściwie miałyby być psychoanaliza samego tekstu. A także: jeśli właśnie tę praktykę rozumieć jako najbardziej zniuansowane podejście do dzieła literackiego, jakie proponuje psychoanaliza, to czy fundacyjna antropomorfizująca formuła, zakładająca, że tekst należy traktować jak człowieka (co więcej: jak pacjenta), nie jest przypadkiem problematyczna?

Zanim to jednak rozstrzygniemy, przyjrzyjmy się bliżej trzem pozostałym wymienionym przez Mikurdę ścieżkom interpretacyjnym. To, co autor *Nie-całości* wyróżnia jako Freudowski pomysł

² John Fizer, *Psychologizm i psychoestetyka: historyczno-krytyczna analiza związków*, red. Alicja Kuczyńska, tłum. Janusz Stawiński (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991), 26.

³ Zob. np. Roman Witold Ingarden, „O psychologii i psychologizmie w naukach o literaturze”, w teżej: *Studia z estetyki* t. 3 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970), 45–55.

⁴ Kuba Mikurda, *Nie-całość: Žižek, Dolar, Zupančič* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015), 85–86. Przytaczam tutaj Mikurdę ze względu na zwięzłość i celność jego wyliczenia. Należy jednak pamiętać, że na podobne możliwości interpretacyjne psychoanalizy zwracano uwagę w większości podręcznikowych lub podsumowawczych prac na ten temat, zob. m.in. Michał Paweł Markowski, „Psychoanaliza”, w: *Teorie literatury XX wieku: podręcznik*, red. Anna Burzyńska, Michał Paweł Markowski (Warszawa: Wydawnictwo Znak, 2009), 47–78. A także Lena Magnone, „Psychoanaliza w badaniach literackich: na marginesach książki «Parabazy wpływu» Jana Potkańskiego”, *Przegląd Humanistyczny* 2 (2010): 51–60.

na psychoanalizę pisarza poprzez jego dzieło, ma swoje korzenie w obecnej w literaturoznawstwie od drugiej połowy XIX wieku „szkole psychograficznej”. Badała ona tekst jako źródło poznania psychiki twórcy – ta jednak rozumiana była szeroko, jako całe „wnętrze duchowe”, w jej skład wchodziły więc nie tylko dyspozycje osobowościowe czy uczucia, ale także filozofia i światopogląd. To właśnie rozpoznawanie w dziele „dokumentu psychologicznego” było jednym z przedmiotów ostrej polemiki Ingardena. Najmniej kontrowersyjne zdają się te interpretacje psychograficzne, które zgodnie z koncepcją Edwarda Porębowicza wyciągają psychologiczne tezy o autorze tylko ze struktury formalnej dzieła (formę traktują jako „stały sposób funkcjonowania, wyobraźni i uczucia”⁵). Zdaje się, że ostatnimi próbami wykorzystania takiego spojrzenia na tekst w polskich badaniach literackich są artykuły inspirowane psychokrytyką Charles’a Maurona⁶, takie jak *Przeniesienia* Ingi Iwasiów⁷ czy *Analiza psychokrytyczna poezji Stanisława Barańczaka* Katarzyny Mulet⁸.

To, co Mikurda nazwał drugą formą interpretacji psychoanalitycznej, czyli wykładnia działań i motywacji postaci, choć ma pewne uzasadnienie, gdy mowa o powieściach psychologicznych czy innych dziełach, w których centrum stoją zniuansowane portrety bohaterów, wciąż pozostawia wiele wątpliwości. W psychoanalitycznym wydaniu nierzadko przybiera to formę sprowadzania postaci literackich do „personifikacji pojęć ze słownika psychoanalizy”⁹, a w pozostałych podejściach zdaje się albo naruszać granicę między postacią literacką a żywą osobą, albo ograniczać myślenie o potencjale psychologicznym dzieła jedynie do empatycznego współodczuwania z jego bohaterami na modłę Lippsowskiej teorii wczucia¹⁰.

Na gruncie polskiego literaturoznawstwa w XIX i XX wieku spory psychologizmu z ergocentryzmem przechylały się to w jedną, to w drugą stronę. Jak pokazuje Tomasz Bilczewski w rozdziale monografii *Wiek teorii*, pierwsze dekady poprzedniego stulecia były raczej tekstocentryczne – zwłaszcza powojenne literaturoznawstwo przychyliło się do tego podejścia, które służyć miało uwolnieniu twórczości i interpretacji z moralnych czy utylitarystycznych ram¹¹. Kwestionowanie bezpośredniego związku dzieła z jego autorem przypieczętował rozwój rodzimego strukturalizmu, który na poziomie ideowym był niesprzeczny wobec domyślnie antypsychologicznego marksizmu w badaniach literackich¹².

⁵ Cyt. za Ryszard Pawlukiewicz, *Psychologiczne ujęcie problematyki badawczej w polskiej nauce o literaturze do roku 1939* (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1987), 85.

⁶ Zob. Charles Mauron, „Wstęp do psychokrytyki”, w: *Współczesna teoria badań literackich za granicą: antologia t. 2*, red. Henryk Markiewicz, tłum. Wanda Błońska (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976), 366–394.

⁷ Zob. Inga Iwasiów, „Przeniesienia”, w: *Psychologia literatury: zaproszenie do interpretacji*, red. Joanna Karpowicz (Warszawa: Eneteia, 1999), 15–25.

⁸ Zob. Katarzyna Mulet, „Analiza psychokrytyczna poezji Stanisława Barańczaka”, *Przestrzenie Teorii* 16 (2011): 157–177, <https://doi.org/10.14746/pt.2011.16.9>.

⁹ Mikurda, 85.

¹⁰ Zob. np. Jarosław Płuciennik, *Literackie identyfikacje i oddźwięki: poetyka a empatia* (Kraków: Universitas, 2004).

¹¹ Tomasz Bilczewski, „Subjekt – obiekt – abiekt: «pajęczko wiotka tkanina»”, w: *Wiek teorii: sto lat nowoczesnego literaturoznawstwa polskiego*, red. Danuta Ulicka (Warszawa: IBL, 2020), 175.

¹² W artykule piszę o domyślnym antypsychologizmie marksizmu, mając na myśli tradycję sprowadzania problemu świadomości do kategorii ideologicznych, prowadzącą często do przeciwstawiania skupionej na jednostce psychologii i zorientowanej na mechanizmy społeczne socjologii (oraz krytyki ideologicznej). Z tych korzeni wyrasta m.in. ostry negatywny stosunek części marksistowskich krytyków dwudziestolecia międzywojennego zarówno do psychologizmu, jak i do psychoanalizy (zob. m.in. Ignacy Fik, „Literatura choromaniaków”, w: „Chamuły”, „gnidy”, „przemilczacze”. *Antologia dwudziestowiecznego pamfletu polskiego*, red. Dorota Kozicka [Kraków: Universitas, 2011], 392–400). Zdaje sobie jednak sprawę z komplikacji, jakie przynosi świadomość mariażu krytyki marksistowskiej z hermeneutyką, psychoanalizą lacanowską czy innymi teoriami krytycznymi. Głównym punktem zainteresowania w moim artykule pozostanie jednak praktyka interpretowania pierwotnego marksowskiego rozumienia roli psychiki jednostki.

Sztuka jako społeczna technika odczuwania

Na tym z konieczności szkicowo zarysowanym tle historyczno-metodologicznym bardzo ciekawie prezentuje się propozycja psychologii sztuki (a dokładniej: literatury) Lwa Wygotskiego. Jego książka o tym właśnie tytule¹³, napisana w 1925 roku, czyli we wczesnym okresie prac badawczych autora, opublikowana została jednak dopiero pośmiertnie w roku 1965 i na język polski przetłumaczona w 1980. W dziele tym Wygotski prezentuje oryginalną propozycję spojrzenia na potencjał psychologiczny dzieła poprzez jego analizę formalną. Wykorzystuje cały zasób dostępnej mu wówczas wiedzy psychologicznej po to, aby pomyśleć o tekście kultury jak o bodźcu, którego strukturę można badać w celu przewidzenia struktury reakcji odbiorcy. Jak przekonuje Wygotski za Georgijem Plechanowem, o ile w polu zainteresowań socjologii sztuki znajduje się analiza trendów artystycznych na poziomie klas i społeczeństw, o tyle psychologia sztuki analizuje raczej mechanizmy estetyczne i ich celowość¹⁴. Można w ten sposób uniknąć naiwnego diagnozowania autora, traktowania bohaterów literackich jak żywych ludzi¹⁵ czy empirycznego badania reakcji czytelników (rozpropagowanego później jako bibliopsychologia¹⁶).

Żeby zrozumieć wyjątkowość tej propozycji, warto przytoczyć kilka informacji o jej autorze. Wygotski był psychologiem eksperymentalnym, założycielem i liderem słynnej moskiewskiej „Troiki” (tworzonej wraz z Aleksiejem Leontjewem i Aleksandrem Łuriją). Grupa ta ufundowała kulturowo-historyczną psychologię, będącą do dziś największą inspiracją dla klasowo ukierunkowanej psychologii krytycznej (a nawet, jak chcieliby niektórzy: dla „psychologii marksistowskiej”¹⁷). Choć Wygotski pozostaje najbardziej znany ze względu na swój wpływ na rozwój pedagogii, a *Psychologia sztuki* – jako dzieło wczesne i do pewnego stopnia poboczne dla jego najważniejszych badań – być może częściej czytana jest przez psychologów aniżeli przez literaturoznawców¹⁸, to wciąż stanowi wnikliwą propozycję interpretacyjną, ufundowaną na z ducha formalistycznych rozpoznaniach.

¹³Lew Siemionowicz Wygotski, *Psychologia sztuki*, red. Stanisław Balbus, tłum. Maria Zagórska (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980).

¹⁴Wygotski, 51.

¹⁵Korzeni takiej metody interpretacyjnej także można upatrywać w metodach lekturowych samego Freuda, zob. Zofia Mitosek, „Nieświadomość i język (psychoanaliza)”, w tejsze: *Teorie badań literackich* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012), 191. „Czytając *Gradivę*, opowiadania Hoffmanna (w studium *Niesamowite*), dramaty Szekspira takie jak *Kupiec z Wenecji*, *Król Lear* czy *Hamlet*, Freud zajmuje się psychopatologią bohaterów. Podchodzi do nich jak do żywych osób”.

¹⁶Autorem pojęcia „bibliopsychologia” był Nikołaj Rubakin. Więcej na ten temat zob. m.in. Boris Vladimirovic Birjukov i Jefim S. Geller, „Wykorzystanie cybernetyki w badaniach nad kulturą artystyczną”, w: *Cybernetyka w naukach humanistycznych*, tłum. Jan Sarna (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1983), 323–418.

¹⁷Takiego terminu konsekwentnie używa np. Silvana Calvo Tuleski, zob. Silvana Calvo Tuleski, *Vygotsky and Leontiev the Construction of a Marxist Psychology* (New York: Nova Publishers, 2015).

¹⁸Na książkę tę – najczęściej jednak nawiasowo lub pretekstowo – powoływało się wielu zainteresowanych psychologią krytyczną badaczy w czasie międzynarodowych zdalnych seminariów „Cultural-Historical Activity Theory and German Critical Psychology – Revitalizing a dialogue” we wrześniu 2021. Dzieła Wygotskiego – włączając w to interdyscyplinarną, bardziej literaturoznawczą niż psychologiczną *Psychologię sztuki* – stanowią istotny punkt odniesienia zwłaszcza dla środowisk z Ameryki Południowej, Skandynawii i Niemiec.

Wygotski w swoim projekcie psychologii literatury poszukuje takiej przestrzeni, w której możliwe będzie odejście od subiektywizmu oraz introspektywizmu przy jednoczesnym uznaniu świadomości za korelat społecznie zakorzenionej jednostki. Koncepcja podmiotowości, która stoi u podstaw takiego myślenia, znalazła swoje pełne odzwierciedlenie w późniejszych pracach Wygotskiego i Leontjewa. Podstawowe założenie psychologii kulturowo-historycznej jest takie, że każde ludzkie działanie jest kulturowo prestrukturyzowane¹⁹. Nie oznacza to w żadnej mierze redukcjonizmu socjologicznego – wynika raczej z bezpośredniej inspiracji szóstą Tezą o Feuerbachu Marksa: „istota człowieka to nie abstrakcja tkwiąca w poszczególnej jednostce. Jest ona w swojej rzeczywistości całokształtem stosunków społecznych”²⁰. Podmiot nie jest więc przeciwstawiany społeczeństwu (czy strukturom władzy), ale wobec niego komplementarny: to, co społeczne, nie jest zewnętrzem podmiotowości, lecz stanowi jej integralny element. Krytyka tego, co Wygotski za tradycją marksistowską nazywał psychologią idealistyczną, wpisana była w budowany przez niego projekt „nowej psychologii” – takiej, która przekraczałaby nie tylko kartezjańską opozycję psyche i ciała, ale także burżuazyjną: jednostki i społeczeństwa²¹.

Wszystkie te postulaty i rozpoznania związane z psychologią człowieka mają swoje przełożenie na refleksję o literaturze i sztuce. Przede wszystkim kierują one Wygotskiego w stronę tego, co Stanisław Balbus nazywa „poetyką socjologiczną” czy też „metodą formalno-socjologiczną”, próbującą łączyć formalizm z kontekstem społeczno-historycznym²². Skutkuje to wnikliwą lekturą tekstów literackich, podpartą przekrojową wiedzą na temat badań i sporów psychologicznych oraz literaturoznawczych. Rzecz jasna wiele z nich niespełna sto lat od pracy Wygotskiego uległo przedawnieniu lub przeformułowaniu. Sama metoda i towarzyszące jej intuicje zdają się jednak ważne dla dzisiejszego myślenia o potencjale psychologicznym dzieła.

Reaktologie i strategie

Podstawowe, reaktologiczne założenie *Psychologii sztuki* mówi o tym, że dzieło artystyczne należy traktować jak zorganizowany świadomie „system bodźcowy, poprzez którego obiektywną, przedmiotowo uchwytłą strukturę można także uchwycić i obiektywnie (tj. bez udziału subiektywnej introspekcji) opisać strukturę reakcji estetycznej, która stanowi adekwatną odpowiedź na bodziec”²³. Warto zauważyć, że na bardzo podobnych założeniach

¹⁹Thomas Slunecko, Martin Wieser, „Cultural-Historical Psychology”, w: *Encyclopedia of Critical Psychology*, red. Thomas Teo (New York: Springer, 2014), 352.

²⁰Karol Marks, „Tezy o Feuerbachu”, w: Karol Marks, Fryderyk Engels, *Dzieła t. 3* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1975), 5–8.

²¹Postulaty te szczególnie ciekawie prezentują się w doraźnych artykułach i recenzjach pisanych przez Wygotskiego. Np. gdy polemicznie odnosił się do reprezentowanego na 13. Kongresie Niemieckiego Towarzystwa Psychologicznego w Lipsku (1933) stanowiska zgodnego z nową linią ideologiczną nazistowskich Niemiec, rozpoznawał w faszystowskiej psychologii logiczną kontynuację myślenia idealistycznego, zob. Lev Semenowitch Wygotski, „Fascism in Psychoneurology”, w: *The Vygotsky Reader*, red. Jaan Valsiner, René van der Veer (Oxford: Blackwell Publ., 1994), 327–337.

²²Stanisław Balbus, „Wygotski i jego teoria kultury: psychologia, język, sztuka”, w: Lew Siemionowicz Wygotski, *Psychologia sztuki* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980), 11.

²³Balbus, 17.

dotyczących istoty działania mechanizmów dzieła literackiego oparte jest myślenie w kategorii „strategii tekstowych”. Jednym z pierwszych badaczy w polskim literaturoznawstwie wykorzystującym ten termin był Kazimierz Bartoszyński w artykule *Zagadnienia komunikacji literackiej w utworach narracyjnych*. Strategia – jako metoda skomunikowania się instancji nadawczej z instancją odbiorczą – konstituować miała narrację i stosunek nadawcy do świata przedstawionego. Było to zatem rozumienie wąskie – skoncentrowane na dookreśleniu narzucanych przez świat przedstawiony zasad narracyjnych – jednak wyraźnie nastawione na cel komunikacyjny²⁴.

Nieco szerzej potraktował to pojęcie Edward Balcerzan w książce *Poezja polska 1939–1965: strategie liryczne*. Przywołując za Tadeuszem Kotarbińskim militarne korzenie terminu, zdefiniował strategię jako zestaw kroków, które służą osiągnięciu celu²⁵. „Każda strategia liryczna jest oddziaływaniem nakierowanym na odbiorcę. Każda coś czytelnikowi oferuje i żywi jakieś nadzieje w związku z jego zachowaniami”²⁶ – pisał, dookreślając swoje rozumienie relacji komunikacyjnych w tekście. Co ciekawe jednak, specyficzne, oparte na dualizmach myślenie Balcerzana doprowadziło go do wprowadzenia wątpliwej opozycji: strategii i stylu. Badacz traktuje bowiem styl jak inherentny składnik osobowości poetyckiej, element ekspresji związany raczej z wewnętrzną koniecznością autora aniżeli z tym, co chce osiągnąć poprzez swoją twórczość. Strategie natomiast są dla niego narzędziem programów poetyckich, pozaliterackich motywacji wkradających się do tekstów najczęściej ze względu na konieczności dziejowe.

Kłopotliwość tego binarnego podziału zaciera się jednak w kolejnych przekształceniach interesującego nas pojęcia – to bowiem znajduje dziś swoje zastosowanie w nieco odmiennym niż usankcjonowane paradygmatem strukturalistycznym znaczeniu. Tomasz Kunz w monografii *Strategie negatywne w poezji Tadeusza Różewicza. Od poetyki tekstu do poetyki lektury* powołuje się na ten termin za Umberto Eco²⁷ i jego rozważaniami o czytelniku modelowym. W tym rozumieniu „strategia tekstowa” ma być „świadomym i celowym działaniem tekstowym”²⁸ ukierunkowanym na osiągnięcie pewnego efektu lekturowego. Jest więc zabiegiem ujawniającym się nierzadko na poziomie analizy formalnej, zakładającym określoną, modelową strukturę reakcji – czyli dokładnie tym, w czym zdaniem Wygotskiego ujawnia się potencjał psychologiczny dzieła literackiego. Chociaż w swojej ostatniej książce – *Więcej niż słowa. Literatura jako forma istnienia* – Kunz kładzie dość silny nacisk na procesualne

²⁴Bartoszyński wyodrębnia w artykule trzy strategie: **elipsy** – gdy nadawca i odbiorca współdzielą wiedzę na temat świata i możliwie duża część kontekstów społecznych może być implikowana; **nadmiaru** – gdy odbiorca ma znacznie mniejszą wiedzę na temat działania świata przedstawionego, więc nadawca wypowiada zdania z punktu widzenia świata oczywiste, dokonuje ekspozycji; a także **badacza** – gdy nadawca i odbiorca współdzielą niewielką wiedzę na temat świata, nadawca próbuje więc „naukowo” zebrać i skatalogować możliwie dużo informacji o nim. Zob. Kazimierz Bartoszyński, „Zagadnienia komunikacji literackiej w utworach narracyjnych”, w: *Problemy socjologii literatury*, red. Janusz Sławiński (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971), 127–148.

²⁵Edward Balcerzan, *Poezja polska w latach 1939–1965. Część 1: strategie liryczne* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1982), 6.

²⁶Balcerzan, 248.

²⁷Zob. Umberto Eco, „Czytelnik modelowy”, tłum. Piotr Salwa, *Pamiętnik Literacki* LXXVIII, z. 2 (1987): 287–305.

²⁸Tomasz Kunz, *Strategie negatywne w poezji Tadeusza Różewicza: od poetyki tekstu do poetyki lektury* (Kraków: Universitas, 2005), 10.

kształtowanie się interesujących go elementów tekstu literackiego i rozważa je w specyficznym, językocentrycznym ujęciu komunikacji literackiej, to wciąż pozostaje wierny myśleniu o „strategiach”. Słowem: w późniejszych badaniach mniej interesuje go struktura reakcji lekturowej niż proces twórczy, natomiast pozostaje przy myśleniu o „świadomych i celowych działaniach tekstowych”.

Podobnie układają się głosy innych badaczy, stawiających w centrum rozważań ten termin. Piotr Marecki piszący o strategiach subwersywnych w polskiej prozie XXI wieku²⁹ także skupia się na tendencjach estetycznych i formalnych u wybranych przez siebie autorów, chcąc pokazać ich recepcyjny potencjał. Tomasz Cieślak wykorzystuje kategorię „strategii poetyckich”, aby wskazać na mechanizmy tekstowe charakterystyczne dla dykcji Macieja Roberta³⁰. Przykłady można byłoby mnożyć, zastrzegając jednocześnie pewną ostrożność w kategoryzowaniu samego pojęcia – zdarzają się bowiem badacze, którzy „strategiami tekstowymi” nazywają w gruncie rzeczy podejmowane przez autorów tematy (tak robi np. Anna Kronenberg, gdy kataloguje „strategie odzyskiwania głosu i ciała w twórczości literackiej Polek mieszkających w Wielkiej Brytanii i Irlandii”³¹).

Zdawać by się mogło, że podobnie jak „bodziec” Wygotskiego czy wspomniane „strategie tekstowe” funkcjonuje wykorzystywana do opisu poezji Natalii Malek kategoria „tekstu jako planu” Dawida Kujawy. Jednak tuż po tym, jak śląski krytyk pisze o konceptualnych ramach poezji autorki *Karapaksu* czy o „mechanizmach zaprzęganym przez autorkę do działania”, dokonuje on zniesienia odpowiedzialności za reaktywność tekstu z samej poetki. „Tekst jako plan” jest więc u Kujawy nie tyle autorską strategią tekstową, zaprojektowanym bodźcem, ile raczej przestrzenią wykreowaną przez autorkę po to, by w jej obrębie dochodziło do tego, co krytyk nazywa „stwarzaniem załączków nowych sposobów mówienia, nowych «sposobów egzystencji» [...] czy też nowych «stylów życia» [...], z których możemy czerpać pełnymi garściami, szukając drogi wyjścia ze współczesnego reżimu produkcji”³². Zatem interpretacyjny punkt dojścia, czyli próba odpowiedzenia na pytanie o to, jak skonstruowane zostały konkretne elementy tekstu w celu uzyskania jakiegoś lekturowego efektu, będzie podobny jak w *Psychologii sztuki* Wygotskiego. Podstawowa różnica będzie polegała jednak na radykalnie innej ontologii tekstu literackiego, czy też może: na położeniu nacisku interpretacyjnego nie na komunikacie autorskim, tylko na odbiorczej konkretyzacji.

Wiersz jako bodziec w programach i dyskusjach

Rozpoznany za Wygotskim i jego projektem psychologii literatury sposób myślenia o tekście mógłby stać się sprzymierzeńcem wielu polemistów zabierających głos w ważnych dyskusjach krytycznoliterackich, w tym – w sporze o niezrozumiałość po 1989 roku.

²⁹Piotr Marecki, „Strategie subwersywne w polskiej literaturze XXI wieku”, *Teksty Drugie* 6 (2012): 313–324.

³⁰Tomasz Cieślak, „Między obserwacją a wspomnieniem: strategie poetyckie Macieja Roberta”, *Czytanie Literatury. Łódzkie Studia Literaturoznawcze* 5 (2016): 233–242.

³¹Anna Kronenberg, „Migracje kobiet: strategie odzyskiwania głosu i ciała w twórczości literackiej Polek mieszkających w Wielkiej Brytanii i Irlandii”, *Teksty Drugie* 3 (2016): 98–115.

³²Dawid Kujawa, *Pocałunki ludu. Poezja i krytyka po roku 2000* (Kraków: korporacja Ha!art, 2021), 218.

Warto przypomnieć choćby słynny tekst Bohdana Zadury *Daj mu tam, gdzie go nie ma*, w którym o komunikacji poetyckiej autor pisał tak:

Bardzo mi to pasuje jako opis relacji między poezją a jej odbiorcą. „Daj mu tam, gdzie go nie ma” – tak mógłby zostać zatytułowany program poetycki [...]. Potraktować poezję jako grę to uniknąć wielu paskudnych ze swej natury dylematów, potraktować ją jako grę to potraktować poważnie jej odbiorcę. Uznać go za partnera. Dość to zresztą szczególna gra, w której zwycięstwo czytelnika oznacza zwycięstwo poety³³.

Zaproponowana przez autora *Starych znajomych* pingpongowa metafora poezji nie jest oparta tylko (co szczególnie podkreślano w dyskusji³⁴) na implikowanym wysiłku odbiorcy („Daj mu tam, gdzie go nie ma – pogoń go po rogach, zmusz do wysiłku, niech pobiega, niech się porusza”³⁵), ale także na rozumieniu struktury lekturowej reakcji jako ściśle zależnej od struktury tekstu. Dlatego też umiejętne jej przewidzenie i zaplanowanie wyznacza u Zadury horyzont twórczego sukcesu. Formalne gry i autorskie strategie działają wtedy, gdy mają szansę zostać odczytane – nie znaczy to jednak, że ich cel musi być jednoznaczny, spójny, widoczny gołym okiem czy instrumentalny.

Intrygująco wyglądałoby też przyłożenie sposobu myślenia Wygotskiego do tekstów najbardziej bodaj znanego obrońcy poezji zrozumiałej, czyli Czesława Miłosza. Jego dwa najważniejsze wystąpienia dotyczące owego sporu, czyli wykład z 1989 roku *Z poezją polską przeciw światu* i późniejsza o rok przemowa *Przeciw poezji niezrozumiałej*, charakteryzują się wizją spójnego pola literatury narodowej, pomyślanego za pomocą metafory „gospodarstwa”. Główną bolączką noblisty jest postępujący w potransformacyjnej Polsce rozwój kulturowego indywidualizmu, związanego z importem stylów konsumpcji z Zachodu. Miłosz występuje przeciwko „takiej subiektywizacji języka, że przestaje on być środkiem komunikacji między ludźmi”³⁶. Szuka zarówno w tradycji poezji polskiej, jak i w dalekowschodnich wierszach metody na zdemistyfikowanie opozycji między podmiotem a przedmiotem³⁷. Potrzeba obiektywizacji, poszukiwanie związków literatury z rzeczywistością, a także niezgoda na skrajny relatywizm i indywidualizm to bodaj najciekawsze eksponowane w debacie o niezrozumiałości elementy programu Miłosza, które są do pewnego stopnia niesprzeczne z przytoczonym w pierwszej części artykułu myśleniem o podmiotowości Wygotskiego i Leontjewa. Kłopotliwe wydają się jednak dalsze posunięcia dyskursywne Miłosza, a mianowicie utożsamienie poezji niezrozumiałej z poezją skupioną na podmiocie i zrozumiałej z tą, która opisuje „takość” przedmiotów. Kategorie te nie muszą się pokrywać – autor tekstu *Przeciw poezji niezrozumiałej* pomija jak gdyby to, co w kolejnych odsłonach dyskusji o niezrozumiałości będzie stanowiło załączek konfliktu, a więc w pełni klarowną i jednoznacznie podmiotową poezję

³³Bohdan Zadura, „Daj mu tam, gdzie go nie ma, czyli języki obce poezji”, *Polska Poezja Współczesna. Przewodnik encyklopedyczny*, 8.02.2017, <http://przewodnikpoetycki.amu.edu.pl/daj-mu-tam-gdzie-go-nie-ma-czyli-jezyki-obce-poezji-i/>.

³⁴Zob. m.in. Jacek Podsiadło, „Daj mi tam, gdzie mogę dobiec”, *Polska Poezja Współczesna. Przewodnik encyklopedyczny*, 8.02.2017, <https://przewodnikpoetycki.amu.edu.pl/daj-mi-tam-gdzie-moge-dobiec-i/>.

³⁵Zadura.

³⁶Czesław Miłosz, „Z poezją polską przeciw światu”, w tegoż: *Eseje* (Warszawa: Świat Książki, 2000), 340.

³⁷Czesław Miłosz, „Przeciw poezji niezrozumiałej”, w: *Kartografowie dziwnych podróży*” wypisy z polskiej krytyki literackiej XX wieku, red. Marta Wyka (Kraków: Universitas, 2004), 575.

konfesyjną. Chyba właśnie to pominięcie umożliwi późniejsze dyskursywne wykorzystanie głosu Miłosa, które Dorota Kozicka podsumowuje w ten sposób:

Co ciekawe, Podsiadło – zarówno krytykując „nierozrozumiałców”, jak i opowiadając się za linearną konstrukcją wiersza oraz „prowadzeniem” czytelnika poprzez podsuwanie mu tropów możliwych do odczytania – powtarza właściwie cały zespół przekonań krytycznych wobec „hermetyczności” poetyckiej, jakie pojawiły się w wystąpieniu Miłosa *Przeciw poezji niezrozumiałej*. Do tych samych argumentów nawiązywać będzie także dziesięć lat później kolejny przeciwnik poezji hermetycznej – Andrzej Franaszek³⁸.

O ile zatem Wygotski mógłby być sprzymierzeńcem socjologicznych rozpoznań Miłosa wymierzonych przeciwko postępującej indywidualizacji kultury, o tyle trudno byłoby go umieścić w roli sojusznika programowych wniosków noblisty, czyli na pozycji obrońcy „komunikatywności” czy „zrozumiałości”. Siłą rzeczy tak rozumiana „psychologia literatury” nie wsparłaby więc również tez Andrzeja Franaszka z późniejszej odsłony debaty krytycznoliterackiej na ten sam temat. Chociaż bowiem krakowski krytyk pozornie korzysta ze słownika afektywno-psychologicznego – postuluje bowiem poezję dławiącą w gardle, wzruszającą czy niosącą pocieszenie – to przeciwstawia reaktywno-emocjonalny potencjał dzieła i „pisanie o języku, na rzecz «wynałazczości», ironicznej parodii, gry”³⁹. „Prosty czytelnik”, w którego obronie staje biograf Miłosa, nie istnieje (a przynajmniej nie w takim dążącym do bezpośredniości wydaniu) w zaproponowanej przez Wygotskiego psychologii sztuki. Każdy czytelnik bowiem („prosty” czy wykwalifikowany) odbiera literaturę – na nieoddzielonym od intelektualnego emocjonalnym poziomie – właśnie za pomocą owych wyklętych przez Franaszka wynalazków i gier tekstowych.

Podobieństwa między wnioskami Wygotskiego, służącymi mu do wyabstrahowania ogólnych kategorii rządzących interesującą go dziedziną, a współczesnymi praktykami interpretacyjnymi i krytycznymi można zresztą mnożyć. Przede wszystkim: we wnioskach w *Psychologii sztuki* pojawia się intuicja związana z nadrzędną rolą sprzeczności, antynomii, dysharmonii. W analizach wersologicznych Puszkina autor *Mysli i mowy* odnajduje przestrzeń do wyrażenia ogólnej niechęci do kategorii metrum – na rzecz myślenia o rytmie. Umieszcza swoje rozważania w ogólniejszym kontekście debat swojego czasu nad nienaiwnym traktowaniem kategorii rytmu, aby wywieść z tego tezę, że to właśnie załamania, niedokładności i odejścia od metrum odpowiedzialne są za wywoływanie najważniejszych mechanizmów emocjonalnych⁴⁰. Trudno nie zauważyć w tych tezach prekursorskiej myśli wobec późniejszych wnikliwych interpretacji opartych na kategorii przedplatońskiego rytmu, takich jak analizy Adama Dziadka, bazującego na teoretycznych pracach Stanisława Mleczki i Henriego Meschonnicca (z całym projektem

³⁸ Dorota Kozicka, „Poezja w klinclu (z)rozumienia”, *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka* 26 (2015): 62.

³⁹ Andrzej Franaszek, „Poezja jak bluza z kapturem”, dostęp pod zmienionym tytułem „Dlaczego nikt nie lubi nowej poezji?”, dodatek do *Gazety Wyborczej* 68, 22.03.2014, http://wyborcza.pl/magazyn/1,136823,15666202,Dlaczego_nikt_nie_lubi_nowej_poezji_.html.

⁴⁰ Najistotniejszą inspiracją dla tych rozważań Wygotskiego są prace wersologiczne Andrieja Biełego.

krytyki somatycznej)⁴¹, czy wykonane przez Martę Koronkiewicz interpretacje poezji Andrzeja Sosnowskiego⁴², czerpiące z podobnych rozważań nad rytmem.

Podsumowanie

Uczyniłam w niniejszym artykule z pracy Wygotskiego punkt centralny, choć ani sama jego postać, ani tym bardziej kategoria „psychologii sztuki” dla dzisiejszego współczesnego dyskursu krytycznego centralna nie jest. Zdaję sobie sprawę z pewnej nonszalancji wpisanej w ten gest – nie chcę bynajmniej udowodniać jakiejś „pierwotności” tej teorii wobec działań wszystkich badaczy i krytyków, których wymieniłam powyżej. Celem takiego rozłożenia akcentów jest przypomnienie rozpoznania tego radzieckiego psychologa-literaturoznawcy sprzed niemal stu lat i tym samym zaproponowanie polemiki z kilkoma mitami. Pierwszym z nich byłby domyślny antypsychologizm tradycyjnego marksizmu. Wygotski jest tutaj doskonałym punktem łączliwości: jego prace psychologiczne, walczące z mitem racjonalnej, autonomicznej jednostki, podparte jednocześnie dążeniem do eksperymentalnie wypracowanych naukowych teorii pokazują, że przyjęcie za podstawę badań marksizmu nie skutkuje wcale automatycznie redukcjonizmem socjologicznym ani w naukach społecznych, ani w humanistycznych. Historia Wygotskiego dowodzi zresztą, że zniuansowanie założeń badawczych stoi w opozycji do interesów władzy totalitarnej – po wydanym w 1936 roku dekrete „O perwersjach pedologicznych w systemie Ludowego Komisariatu Oświaty” jego prace stały się bowiem na dłuższy czas nielegalne w ZSRR. Drugim mitem byłaby opozycyjna między psychologią i socjologią, tak w nauce o literaturze, jak i poza nią. Specyficzne ujęcie podmiotu pomogło Wygotskiemu uprawiać psychologię będącą uzupełnieniem, a nie przeciwwagą dla socjologii. To samo robił w refleksji o literaturze i sztuce. Dzięki temu możliwe staje się odzyskanie pojęcia psychologii literatury i odcięcie od niego niekorzystnych skojarzeń: panpsychologizmu, biografizmu albo pretendowania interpretatorów do miana diagnosty – czy to wobec bohaterów literackich, czy twórców. Takie odzyskanie pojęcia pozwala również spojrzeć w nienaiwny sposób na psychologiczną stronę utworu literackiego – uznać ją za coś, czym krytyka literacka, a szerzej badania nad literaturą zajmują się w zasadzie stale, często jednak unikając tego terminu.

⁴¹Zob. Adam Dziadek, *Projekt krytyki somatycznej* (Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2014).

⁴²Zob. Marta Koronkiewicz, *I jest moc odległego życia w tej elegii: uwagi o wierszach Andrzeja Sosnowskiego* (Wrocław: Fundacja na Rzecz Kultury i Edukacji im. Tymoteusza Karpowicza, 2019).

Bibliografia

- Balbus, Stanisław. „Wygotski i jego teoria kultury: psychologia, język, sztuka”. W: Lew Siemionowicz Wygotski, *Psychologia sztuki*, 5–45. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980.
- Balcerzan, Edward. *Poezja polska w latach 1939–1965. Część 1: strategię liryczne*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1982.
- Bartoszyński, Kazimierz. „Zagadnienia komunikacji literackiej w utworach narracyjnych”. W: *Problemy socjologii literatury*, red. Janusz Sławiński, 127–148. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971.
- Bilczewski, Tomasz. „Subiekt – obiekt – abiekt: «pajęczko wiotka tkanina»”. W: *Wiek teorii: sto lat nowoczesnego literaturoznawstwa polskiego*, red. Danuta Ulicka, 161–230. Warszawa: IBL, 2020.
- Birjukov, Boris Vladimirovic, Jefim S. Geller. „Wykorzystanie cybernetyki w badaniach nad kulturą artystyczną”. W: *Cybernetyka w naukach humanistycznych*, tłum. Jan Sarna, 323–418. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1983.
- Boy-Żeleński, Tadeusz. „Czy myć zęby czy ręce?”. *Wiadomości Literackie* 41 (13 X) = 621 (1935): 3.
- Calvo Tuleski, Silvana. *Vygotsky and Leontiev the Construction of a Marxist Psychology*. New York: Nova Publishers, 2015.
- Cieślak, Tomasz. „Między obserwacją a wspomnieniem: strategię poetyckie Macieja Roberta”. *Czytanie Literatury. Łódzkie Studia Literaturoznawcze* 5 (2016): 233–242.
- Dziadek, Adam. *Projekt krytyki somatycznej*. Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2014.
- Eco, Umberto. „Czytelnik modelowy”. Tłum. Piotr Salwa. *Pamiętnik Literacki* LXXVIII, z. 2 (1987): 287–305.
- Fik, Ignacy. „Literatura choromaniaków”. W: „Chamuły”, „gnidy”, „przemilczacze”. *Antologia dwudziestowiecznego pamfletu polskiego*, red. Dorota Kozicka, 392–400. Kraków: Universitas, 2011.
- Fizer, John. *Psychologizm i psychoestetyka: historyczno-krytyczna analiza związków*. Red. Alicja Kuczyńska. Tłum. Janusz Stawiński. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- Franaszek, Andrzej. „Poezja jak bluza z kapturem”. Dostęp pod zmienionym tytułem „Dlaczego nikt nie lubi nowej poezji?”. Dodatek do *Gazety Wyborczej* 68, 22.03.2014. http://wyborcza.pl/magazyn/1,136823,15666202,Dlaczego_nikt_nie_lubi_nowej_poezji_.html.
- Ingarden, Roman Witold. „O psychologii i psychologizmie w naukach o literaturze”. W: *Studia z estetyki*, t. 3: 45–55. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- Iwasiów, Inga. „Przeniesienia”. W: *Psychologia literatury: zaproszenie do interpretacji*, red. Joanna Karpowicz, 15–25. Warszawa: Eneteia, 1999.
- Koronkiewicz, Marta. *I jest moc odległego życia w tej elegii: uwagi o wierszach Andrzeja Sosnowskiego*. Wrocław: Fundacja na Rzecz Kultury i Edukacji im. Tymoteusza Karpowicza, 2019.
- Kozicka, Dorota. „Poezja w klinczu (z) rozumienia”. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka* 26 (2015): 51–72.
- Kronenberg, Anna. „Migracje kobiet: strategię odzyskiwania głosu i ciała w twórczości literackiej Polek mieszkających w Wielkiej Brytanii i Irlandii”. *Teksty Drugie* 3 (2016): 98–115.
- Kujawa, Dawid. *Pocątki ludu. Poezja i krytyka po roku 2000*. Kraków: Korporacja Ha!art, 2021.
- Kunz, Tomasz. *Strategie negatywne w poezji Tadeusza Różewicza: od poetyki tekstu do poetyki lektury*. Kraków: Universitas, 2005.
- Magnone, Lena. „Psychoanaliza w badaniach literackich: na marginesach książki «Parabazy wpływu» Jana Potkańskiego”. *Przegląd Humanistyczny* 2 (2010): 51–60.
- Marecki, Piotr. „Strategie subwersywne w polskiej literaturze XXI wieku”. *Teksty Drugie* 6 (2012): 313–324.
- Markowski, Michał Paweł. „Psychoanaliza”. W: *Teorie literatury XX wieku: podręcznik*, red. Anna Burzyńska, Michał Paweł Markowski, 47–78. Warszawa: Wydawnictwo Znak, 2009.
- Marks, Karol. „Tezy o Feuerbachu”. W: Karol Marks, Fryderyk Engels, *Dzieła* t. 3, 5–8. Warszawa: Książka i Wiedza, 1975.

- Mauron, Charles. „Wstęp do psychokrytyki”. W: *Współczesna teoria badań literackich za granicą: antologia t. 2*, red. Henryk Markiewicz, tłum. Wanda Błońska, 366–394. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976.
- Mikurda, Kuba. *Nie-całość: Žižek, Dolar, Zupančič*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015.
- Miłosz, Czesław. „Przeciw poezji niezrozumiałej”. W: *„Kartografowie dziwnych podróży” wypisy z polskiej krytyki literackiej XX wieku*, red. Marta Wyka, 573–581. Kraków: Universitas, 2004.
- – –. „Z poezją polską przeciw światu”. W tegoż: *Eseje*, 334–344. Warszawa: Świat Książki, 2000.
- Mitosek, Zofia. „Nieświadomość i język (psychoanaliza)”. W tejże: *Teorie badań literackich*, 182–205. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- Mulet, Katarzyna. „Analiza psychokrytyczna poezji Stanisława Barańczaka”. *Przestrzenie Teorii* 16 (2011): 157–177. <https://doi.org/10.14746/pt.2011.16.9>.
- Pawlukiewicz, Ryszard. *Psychologiczne ujęcie problematyki badawczej w polskiej nauce o literaturze do roku 1939*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1987.
- Płuciennik, Jarosław. *Literackie identyfikacje i oddźwięki: poetyka a empatia*. Kraków: Universitas, 2004.
- Podsiadło, Jacek. „Daj mi tam, gdzie moge dobiec”. *Polska Poezja Współczesna. Przewodnik encyklopedyczny*, 8.02.2017. <https://przewodnikpoetycki.amu.edu.pl/daj-mi-tam-gdzie-moge-dobiec-i/>.
- Sluneco, Thomas, Martin Wieser. „Cultural-Historical Psychology”. W: *Encyclopedia of Critical Psychology*, red. Thomas Teo, 1 (A-D): 352–356. New York: Springer, 2014.
- Vygotski, Lev Semenovitch. „Fascism in Psychoneurology”. W: *The Vygotsky Reader*, red. Jaan Valsiner, René van der Veer, 327–337. Oxford: Blackwell Publ., 1994.
- Wygotski, Lew Siemionowicz. *Psychologia sztuki*. Red. Stanisław Balbus. Tłum. Maria Zagórska. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980.
- Zadura, Bohdan. „Daj mu tam, gdzie go nie ma, czyli języki obce poezji”. *Polska Poezja Współczesna. Przewodnik encyklopedyczny*, 8.02.2017. <http://przewodnikpoetycki.amu.edu.pl/daj-mu-tam-gdzie-go-nie-ma-czyli-jezyki-obce-poezji-i/>.

SŁOWA KLUCZOWE:

PSYCHOLOGIA LITERATURY

krytyka literacka

ABSTRAKT:

Artykuł omawia koncepcję psychologii literatury Lwa Wygotskiego na tle innych sposobów rozumienia pojęcia. Na podstawie rekonstrukcji reaktologicznego rozumienia tekstu jako bodźca, zestawione ze sobą zostają różne zastosowania kategorii „strategii” w polskich badaniach literackich oraz w krytyce. Dzięki temu możliwe staje się odzyskanie pojęcia psychologii literatury i odcięcie go od niego niekorzystnych skojarzeń: panpsychologizmu, biografizmu albo pretendowania interpretatorów do miana diagnosty – czy to wobec bohaterów literackich, czy twórców.

niezrozumiałość

WYGOTSKI

NOTA O AUTORCE:

Zuzanna Sala (1994) – doktorantka programu literaturoznawstwo w ramach Szkoły Doktor-
skiej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, krytyczka, wicedaktorka na-
czelna kwartalnika „KONTENT”, współzałożycielka fundacji o tej samej nazwie. Publikowała
między innymi w „Wielogłosie” oraz w monografiach „Doświadczenia negatywne w poezji XXI
wieku” (Toruń 2017) i „Współczesne życie literackie” (Toruń 2018).